

حاکمیت عیسی در آخرالزمان، یک سند مانوی تازه (برگه های ۱۳-۱۴)^۱

ورنر زوندرومان^۲

مترجم: حمیدرضا اردستانی رستمی^۳

چکیده^۴

مدت زمان حکومت آخرالزمانی مسیح، در آثاری چون غزل‌های سلیمان، مکاشفات اخنوخ، مکاشفات باروک و کتاب چهارم عزرا بازآمده است. در این آثار، مسیح انسانی میرا است که چهارصد سال فرمان‌روایی می‌کند و چنین می‌نماید که پژوهندگان با استناد به سفر پیدایش در کتاب مقدس، این واقعه را توضیح داده‌اند. این تصویر از فرمان‌روایی رستاخیزی مسیح، به مانویت نیز راه می‌یابد؛ به گونه‌ای که در کتاب شاپورگان مانی و در اثر یکی از شاگردان مانی با عنوان اندرزی درباره جنگ بزرگ، این تصویر رستاخیزی مسیح را می‌بینیم. گزارش دیگر از رستاخیز مانوی مسیح، در قطعه‌های پارتی M 35/R/1/-V/3 و M 907/R دیده می‌شود که عنوان *Ārdhang wifrās* دارد و هنینگ آن را موعظه/گفت‌وگو/گزارش آردهنگ ترجمه کرده است. نتیجه پژوهش پیش رو نشان می‌دهد که از یک سو، متن M 35 برافزوده‌ای بر متن M 907 است و از سوی دیگر، *Ārdhang wifrās* قرینه‌ای در متن شاپورگان مانی ندارد و با اثر قبلی اندرزی درباره جنگ بزرگ مطابقت می‌یابد؛ به سخنی دیگر، متن M 35 و M 907 اگرچه خود قطعه‌هایی پارتی (متعلق به مانویت شرقی) است، به مانویت غربی نزدیک است و آنچه در سفر پیدایش آمده است. البته در دو قطعه پارتی، تاریخی درج شده است که در متن قبلی جنگ بزرگ آن را نمی‌بینیم. در بخش پایانی مقاله، درباره خاستگاه فرهنگی این تاریخ نیز سخن گفته شده است.

واژه‌های کلیدی: مسیح، رستاخیز، حاکمیت مسیح، اندرزی درباره جنگ بزرگ *Ārdhang wifrās*.

^۱ این جستار، ترجمه‌ای است از مقاله ورنر زوندرومان (Werner Zundermann) با عنوان:

"Jesus' Rulership at the End of the World: A New Piece of Manichaean Evidence". (Plates 13-14).

در:

Beiträge zur Iranistik, Gegründet von Georges Redard, herausgegeben von Nicholas Sims-Williams, *Religious themes and texts of pre-Islamic Iran and Central Asia*, edited by Carlo G. Cereti, Mauro Maggi and Elio Provasi, Wiesbaden, 2003.

^۲ از دورکین - میسترارنست (Durkin-Meisterernst) و کریستین ریک (Christiane Reek) برای مشاوره و کمک ارزنده-شان سپاس گزارم.

^۳ دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد دزفول، دانشگاه آزاد اسلامی، دزفول، ایران H_Ardestani_R@yahoo.com

^۴ چکیده نگاشته مترجم است.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۲/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۸/۲۵

اصول حاکمیت رستاخیزی مسیح که پیش از پایان جهان رخ می‌دهد، از روشن‌گری‌های اس. جان دیواین (S. John Divine) برای ما به خوبی شناخته شده است: «و من فرشته‌ای را دیدم که از آسمان به زمین آمد، کلید گودالی ژرف و بی‌سر و ته و زنجیری بزرگ را در دست داشت. او روی اژدها و آن افعی پیر که اهریمن است، نشست و او را برای هزار سال بست. او را در گودالی بی‌انتها رها کرد، دهانش را بست و قفلی بر آن زد تا دیگر مردم را فریب ندهد و هزار سال پایان یابد. پس از آن باید مدتی رها شود و پادشاهانی را دیدم که بر تخت نشسته بودند و داوری می‌کردند و روح‌هایی را دیدم که سرشان را بریده بودند و به مسیح و به واژه خداوند گواهی داده بودند و نه دیو را پرستش کرده بودند نه تصویرش را و نه حتی نشانه‌ای از او روی پیشانی یا دستشان بود و با مسیح، هزاران سال زندگی کردند و حکم راندند؛ اما باقی مُردگان، دیگر زنده نشدند تا هنگامی که هزار سال پایان یافت. این نخستین زندگانی دوباره است. مُقدّس و مُنزه باد او که در زندگانی دوباره نخست شرکت دارد: مرگ دوم بر آنان قدرت ندارد؛ اما آنان باید کشیشان خدا و مسیح شوند و باید هزار سال با او فرمان‌روایی کنند» (Rev. 20.1-6).

تأثیر بزرگ اصول قانون و حکم‌رانی هزار ساله مسیح بر اندیشه‌های هزار ساله غربی، به خوبی شناخته شده است (Bietenhard, 1956: 144-166). دیرش هزار ساله، نتیجه این اندیشه است که جهان هفت هزار سال ادامه دارد و دوران عیسی مسیح برابر هفتمین روز هفته است (Müller, 1995: 335). مُژده دوره عدالت و آزادی برای دین‌داران و مؤمنان که طاعون را متوقف می‌کند نیز ریشه در اندیشه‌های یهودی دارد که به پیش از قرن نخست پس از میلاد بازمی‌گردد. این مسأله در نتیجه ترکیب دو اندیشه آخرت‌شناسی کاملاً متفاوت، پدید آمده است: حاکمیت بنی اسرائیل تحت مسیح خداوند از خاندان داود و از سوی دیگر قضاوت نهایی خداوند بر همه انسان‌ها، پایان جهان و برقرار شدن پادشاهی و حاکمیت نامتناهی خداوند بر همه زمین. هر دو بُن به گونه‌ای در هم آمیخته‌اند که فرمان‌روایی مسیح رهایی‌بخش، پیش از آخرالزمان، دورانی مشخص دارد (Müller, 1995: 334-335; Lohse, 1971: 104-105).

حکومت مسیح از جنبه طول مدت، در غزل‌های سلیمان (Odes of Solomon)، مکاشفات اخنوخ (Apocalypse of Henoch) و مکاشفات باروک (Apocalypses of Baruch) بازگفته شده است (Dupont-Sommer-Philonenko, 1987: 987-990.X VII.21-46; 602-603.XCIII.10-XCI.17 [Sic!]; 1087-1091. III.625-731; 1504-1505. XXX.1-8; 1511. XXXIX.1-4) و البته در کتاب‌های مقدّس و باورهای سنت متأخرتر نیز آمده است. از دیگر موارد شاهد، کتاب چهارم عزرا (Fourth Book of Esra): «پسرم مسیح با آن که بی‌روان [هم‌راو] او هستند، ظهور خواهد کرد.

او برای همهٔ بازماندگان (زنده‌مانده‌ها) چهارصد سال نیک‌بختی به ارمغان خواهد آورد» (Dupont-Sommer-
(Philonenko, 1987: 1420, VII. 28-29).

منجی در این جا نه تنها انسان فناپذیر است؛ بل که فرمان‌روایی اش محدود به چهارصد سال است؛ عددی که دانش‌مندان آن را با استناد به سَهرِ پیدایش (15.13) توضیح داده‌اند: «بنی‌اسرائیل چهار صد سال بردگی مصریان خواهد کرد» و همچنین مزامیر (90.15): «ما را شادمان ساز در آن روزهایی که ما را زمین‌گیر کرده- ای و سال‌هایی که شر را دیده‌ایم» (Müller, 1995: 335).

مسیحیان تنها افرادی نبودند که به دانش عامهٔ یهودیان دربارهٔ حکومت مسیح استناد کرده‌اند. اسلام آن را از مسیحیت میانی گرفته است. مسیح طبق سنت اسلام، پیش از پایان جهان، بازخواهد گشت. او دجال (ad-Dağğāl) را خواهد کُشت و جهانیان را وادار به پذیرش اسلام خواهد کرد. او چهل سال زنده می‌ماند و سپس خواهد مُرد (Anawati, 1978: 4/84).

مفهوم مانوی حکم‌رانی آخرالزمانی عیسی نیز منشأ مسیحی دارد. این مسأله، بخش بنیادین گزارش رُخ‌دادهای آینده مانی را در شاپورگان (Sābuhragān) تشکیل می‌دهد که شامل فرمان‌روایی و قضاوت مسیح بر برگزیدن (ڈرُست‌کار) و یاوران آن و برگزیدن (گناه‌کار) است و وضعیت متبرک جهان، در دوره فرمان-روایی او است (MacKenzie, 1979: 504-511).

یکی از شاگردان مانی، احتمالاً Koustaïos (بنگرید: Pedersen, 1993: 87-93)، از این رُخ‌دادهای رستاخیزی در اثرش به نام «اندرزی دربارهٔ جنگ بزرگ/Sermon on the Great War» (Polotsky, 1934: 7-42)، صحبتی به درازا داشته است. ان. آ. پدِرسون (N. A. Pedersen, 1993) هر دو متن به فارسی میانه و قبطی را با دقت سنجیده و جزییات همانند فراوان، در آن یافته است.

گزارش دیگر از رستاخیز مانوی در قطعه‌های پارتی M 35/R/1/-/V/3 و M 907/R/ یافت شده است (بنگرید: Webwr, 1934/2000: 6) که عنوان (پشت و روی برگ دست‌نویس) rdhng wy(fr)'s دارد. *Ārdhang wifrās* معمولاً وصف Eikōn [نگاره‌ای در پیوند با وحی] پنداشته می‌شود؛ یعنی همان «کتاب مصور» مانی. هنینگ آن را «موعظه/گفت‌وگو/گزارش آردهنگ» (Henning, 1952: 209-210) ترجمه کرده است. من کوشیده‌ام در مقاله‌ام به نام «آیا آردهنگ کتاب مصور مانی است؟» که هنوز منتشر نشده است، نشان دهم که این اثر ربطی به کتاب اسرارآمیز پراگماتیای (Pragmateia) مانی ندارد و این‌که چیزی به جز تفسیر نیست و یا قطعه‌ای «دست‌نویس در حوزه پارتی» است (Gardner, 1995: 11; Polotsky-Böhlig, 1940: 5, l. 25) (که ممکن است دربارهٔ «کتاب غولان/Book of the Giants» باشد). [متن] M 35 دربردارندهٔ گزارشی کامل از فرمان‌روایی آخرالزمان

عیسی مسیح است که با وقفه‌ای کوتاه پس از آتش بزرگ آغاز می‌شود که می‌سوزاند هرچه را روی زمین است و ساختمان‌ها را ویران می‌سازد (حدود ۱۴۶۸ سال). هنینگ این بخش پایانی را در سال ۱۹۴۳ به عنوان متنی که دربردارنده «تضمین‌ها و تلویح‌هایی» (quotations and allusions) به کتاب غولان بوده، منتشر ساخته است (Henning, 1943: 71-72). با این همه، متن در پیوند با فرمان‌روایی مسیح در پایان جهان، هنوز انتشار نیافته است. در ادامه، بخش‌هایی از M 35 را ارائه داده‌ام که مربوط به گونه‌ها یا افزوده‌های M 907 است.

- /H1/V/ ○ '(r)dḥng ○
- /H1/R/ ○ wy(fr)'s ○
- /R/ 1/ 'zgryft bwyd 'wd w'wryft
- 2/ 'wsnyd 'w mrdwhm'n ○ ○ ○
- 3/ dswm kw yyšw xdm ○ 'w hrw
- 4/ qyc pyd'g bwyd ○ 'ywndswm
- 5/ kw dyn'br'n p'dxš'n bwynd ○ ○
- 6/ 'br tnb'r 'zg'm ○ dw'dyswm
- 7/ kw 'bydrd ○ 'by srd'g ('by)
- 8/ grm(')g ○ 'wd 'by 'wrjwg b(wynd)
- 9/ hw wsn'd cy fryšt'g'n ('w hmg)
- 10/ Šhr ○ prw'n hw 'mbr(d)[g¹p](hn
- 'wd)
- 11/ pw'g krynd ○ c(w')g(w)[n 'dywn (?)]
- 12/ 'wd 'pdn š'hyg('n ○)[prw(n(?)]
- 13/ Šhrd'r kd 'syd ○ 'wd mšy(h')
- 14/ sd 'wd wyst s'r 'štyd ○ 'd
- 15/ 'rd'wyft hm ○ '(w)d sd s'r
- 16/ Šhr 'c m'nynd(g)['n] t̄ws(yg)
- 17/ 'štyd ○ d'(l)[wg'n 5-10]
- 18/ '(w)[d](lr)zynd ○ ○ (.)[5-7

](00)

/V/1/ `bsyst bwyd o u d`lwg`nyz

2/ ms ny `st o byc wydrynd

3/ oo oo

صفحة ۱، پشت برگ دست‌نویس، اردهنگ

صفحة ۱، پشت برگ دست‌نویس، آموزه

۱. [آز] بیرون‌برده/ناپدید می‌شود^۳ و باور

۲. پایین می‌آید و به مردمان سرایت می‌کند.

۳. دهم، زخم‌های عیسی، و بر هر

۴. کس آشکار می‌شود. یازدهم

۵. که دیناوران فرمان‌روا خواهند شد.

۶. از تن‌شان بگیرزند، دوازده

۷. آن‌ها بی‌درد، بدون سرما (بدون)

۸. گرما، و بدون شهوت (باشند)

۹. زیرا فرشتگان (همه)

۱۰. جهان را پیش روی او می‌آورند و

۱۱. پهن^۵ و پاک مانند کوره‌راه

۱۲. و کاخی شاهانه [پیش از این‌که]

۱۳. یک شهریار آن‌گاه که می‌آید، و مسیح

۱۴. صد و بیست سال خواهند ماند، هم‌راه

۱۵. با [جامعه] نیکان/درست‌کاران و صد سال

۱۶. جهان تهی خواهد ماند

۱۷. از باشنده. درختان []

۱۸. و خواهد لرزید.

پشتِ برگِ دست‌نویس

۱. به پایان می‌رسد و درختی

۲. نخواهد ماند؛ اما آن‌ها می‌میرند.

۳.

متن *Ārdhang wifrās* هیچ قرینه‌ای در بخش‌های موجودِ شاپورگان ندارد؛ اما هم‌سانی‌هایی نزدیک به اثرِ جنگِ بزرگ دارد که موعظه‌ای به قبطی است. آن [همانندی‌ها] در صفحه ۳۹ این اثر، با ویرایشِ پولوتسکی قابلِ یافتن است (Polotsky, 1934: 39, II. 14-24). ترجمهٔ او این‌گونه است: «شهوَت (میل) و دیگر وسوسه‌ها از او به دور است و هنگامی که اراده کند از بدنش، خلعِ روح می‌کند و پیش از آن [مرگش] پیروز خواهد شد. او از راهِ ملکوت به زندگی راه یافته است. او برای مدتی طولانی در میانِ آنان [یارانِ برگزیده‌اش] فرمان‌روایی خواهد کرد. آن‌گاه به سویِ خدایِ خویش و فرشتگانِ او عروج می‌کند و به او [خداوند] خواهد پیوست».

بخش‌هایِ همانند:

متنِ پارْتی. R/1/ «ناپدید می‌شود»، قبطی (p.39, II. 14-15): «شهوَت (آرزو) و دیگر وسوسه‌ها از او به دور است». این موجبِ بازسازیِ دوبارهٔ متنِ پارْتی شده است؛ به ویژه واژه‌هایی مانند [آز] ناپدید می‌شود یا چیزی همانند آن.

متنِ پارْتی. R/4-6 «یازدهم، آن‌که دین خواهد آمد و به طورِ کامل بر (هستی) چیره خواهد شد و جسم بیرون می‌شود». قبطی (p.39, II. 15-16): «و هنگامی که اراده کند از بدنش، خلعِ روح می‌کند و پیش از آن [مرگش] پیروز خواهد شد».

متنِ پارْتی. R/6-13 «دوازدهم، آن‌که آن‌ها بدونِ درد، سرما، گرما و شهوَت خواهند ماند؛ زیرا فرشتگانِ همهٔ جهان را به پیش‌گاهِ او خواهند آورد. (گسترده؟) و) پاک، مانند [راهی؟] و به سویِ کاخِ شاهی [پیش از این‌که] یک شهریار، آن‌گاه که او می‌آید». این در متنِ قبطی (p.39, II. 16-18) ثبت شده است: «او از راهِ ملکوت، به زندگی راه یافته است».

اما در بخشِ پایانیِ متنِ پارْتی، نه تنها با زبانِ قبطی مطابقت‌هایی دارد؛ بل که دقیق‌تر از آن است. قبطی (p.39, I. 18): «او برای مدتی طولانی در میانِ آنان [یارانِ برگزیده‌اش] فرمان‌روایی خواهد کرد». پارْتی. 13- R/15 «و مسیح صد و بیست سال خواهد ماند با جامعهٔ نیکان و دُرُست‌کاران». متنِ پارْتی سپس تاریخ

دیگری می‌افزاید که در متنِ قبلی نیست: پس از فرمان‌رواییِ مسیح، جهانِ صد سالِ تهی خواهد ماند (R/15-171). هم‌پایهٔ پارتی واژهٔ lacuna در متنِ قبلی، پُر شدن از توان و قُوّت است: «آن‌گاه به سویِ خدایِ خویش و فرشتگانِ او عروج می‌کند و به او [خداوند] می‌پیوندد».

جالب‌ترین اطلاعاتِ ارائه‌شده در متنِ پارتی، مربوط به تاریخِ حکومتِ مسیح و زمانِ میانِ حکومت و نابودیِ کاملِ جهان است. البته این هزارهٔ وحی و مکاشفه نیست. از آن‌جایی که نویسندهٔ *Ārdhang wifrās* آشکارا خودایستا از سُنّتِ مسیح بوده است، به نظر منطقی می‌رسد که در پیِ سُنّتِ یهودی یا یهودی - مسیحی باشیم؛ اما نتیجه تقریباً منفی است. درست است که از پایانِ قرنِ نخستِ پس از میلاد، سُنّتِ ربّانیان [Rabbinic، فرقه‌ای یهودی]، میانِ حکومتِ پایانیِ مسیح و پس از آن تفاوتِ قائل شد (Volz, 1961: 823-824; Billerbeck, 1966: 226-227) و هم‌چنین، زمانِ فرمان‌رواییِ مسیح را از ۴۰ سال تا ۷۰۰۰ سال و حتی ۳۶۵۰۰۰ سالِ متغیّر اعلام کرد (Billerbeck, 1961: 824-827; Volz, 1966: 226-227)؛ اما ۱۲۰ سال، در کمالِ تعجبِ میانِ آن نبوده است (و نه ۱۰۰).

فقط در جایِ دیگر ۱۲۰ سال را دیده‌ام [و آن هم] در سُنّتِ سامری [از اقلیت‌های قومی و دینیِ شام] که مربوط است به پیام‌برِ آخرالزمانیِ Tā'ēb که مردمانش را نجات می‌دهد و مراسم و مناسکِ مذهبی را دوباره زنده می‌کند و دورانیِ مقدّس را خواهد آغازید (Deut. 34:7). او نیز مانندِ موسی در ۱۲۰ سالگی خواهد مُرد. پس از مرگِ او، آشوب و هرج و مرجِ پدید می‌آید و حکومتِ خداوند آغاز می‌شود (Volz, 1966: 200).

ممکن است بیندیشیم که سُنّتِ مانوی، به الگویِ سامریِ کهن‌تر بازمی‌گردد. البته از دیدگاهِ تاریخی، احتمالش بسیار نیست. از سویِ دیگر، از آن‌جایی که تقریباً همهٔ محاسباتِ ربّانیان از مدّت‌زمانِ حکومتِ مسیح بر پایهٔ تفسیرِ متنِ انجیل است (زمانِ خروجِ بنی‌اسرائیل، چهل سال و زمانِ بردگیِ یهودیان در مصر، مطابق با چهارصد سال است)؛ بنابراین، برایِ عددِ ۱۲۰ نیز باید پیشینهٔ کتابِ مقدّسی را انتظار داشت؛ اما محتمل نیست که مانوی‌ها دورانِ حاکمیتِ عیسی را از طولِ عُمرِ موسی که او را یکی از پیشینیانِ مانوی نمی‌دانستند، الگوبرداری کرده باشند. به باورِ من، مانوی آن‌گاه که طولِ حکومتِ عیسی را محاسبه می‌کرده، سُنّتِ پیدایش (6.3) را در ذهن داشته است. سُنّتِ پیدایش می‌گوید که خداوند پیش از آمدنِ طوفان، مهلتی ۱۲۰ ساله به انسان‌ها می‌دهد. «و خداوند گفت: روحِ من در انسان پیوسته داوری نخواهد کرد؛ زیرا که او بشر است؛ لیکن روزانِ او صد و بیست سال خواهد بود». از دیدگاهِ مانوی، امکان ندارد که حاکمیتِ مسیح میانِ فراز و نشیب‌هایِ جنگِ بزرگ و نابودیِ پایانیِ جهان، آخرینِ عنایت و رحمت باشد؛ زیرا خداوند پیش از این‌که طوفان را بفرستد، بر انسان شکیبایی می‌کند.

آنچه واقعاً می‌توان کنار گذاشت، این تبیین است که گزارش ۱۲۰ سال که از عقاید هزاره‌ای ایرانیان سرچشمه گرفته، که این گونه بوده است: صدمین سال جهان ۱۲۰۰۰ ساله. به نظر می‌رسد که مانویان شرق، مدت‌ها پس از مانی که انتظار داشتند پایان جهان باشد، طرح هزاره‌ای ایرانیان را گرفتند و با آخرالزمان خودشان وفق دادند. (Bietenhard, 1955: 48-51). این مسأله در محاسبات ابوسعید (قرن نهم) از آخرالزمان در قرن دوازدهم اثبات شده است (Henning, 1952: 201-202). این موضوع در دست‌نوشته‌های مانویان نیز یاد شده است (قرن هجدهم) که می‌گوید: هزاره کنونی، زیر فرمان‌روایی ماه حوت است (Ibid: 190, 196-197)؛ یعنی ماه دوازده از منطقه البروج. اگر مانی خودش زمان‌شناسی زردشتی را به کار گرفته بود، تاریخ وقایع زندگی خودش را بر پایه تاریخ زردشتیان ثبت می‌کرد؛ اما بیرونی از «عصر اخترشناسان بابلی» سخن می‌گوید؛ یعنی عصر اسکندر (Sundermann, 1986: 63-64; Idem, 2001: 240-241) و تاریخی در عصر اسکندر که در متن‌های پارتی مانوی حفظ شده است (Idem, 1981: 19). من فکر می‌کنم بهتر است این مسأله را به داوری گرادو نیولی (Gherardo Gnoli) واگذار کنم که متخصص دانایی در مسائل زردشتی، مانوی و زمان‌شناسی باستانی است.

پی‌نوشت‌ها

۱. mbr(d)[g] در پیوند با زبان پارتی است. -mbr «انباشتن» (Ghilain, 1939: 75)؛ اما در متن بالا، چیزی کاملاً مطلوب انتظار می‌رود که البته در متن M 259b+M 453b/V?/12 نیز آشکار است. mbrd [g] چاپ شده در (Sundermann, 1997: 56, 74-75 with n. 9, 6.).
۲. درباره این بازسازی، سخن مرا در ادامه متن خواهید دید.
۳. zgryfs، «ناپدید شدن». رجوع کنید: (Henninig, 1946: 723).
۴. برای تفسیر این به عنوان مرجعی از مسیح تاریخی، باید گفت که با دیدگاه مانی از مسیح در پیوند با تاریخ در تضاد است؛ بنابراین، در این جا مسیح همان است که آگوستین (Augustine) مسیح رنج‌بر نامش داد؛ تصویری از روح گیتیک رنج‌دیده. از این جهت، زخم‌های مسیح، «چهاردهمین جراحات روح زنده» است. رجوع کنید: (Sundermann, 1985: 288-295; idem, 2001: 633-643).
۵. Phn (pahn) خوانشی است پُر تردید و این واژه هنوز در مانوی پارتی تأیید شده نیست؛ اما pahn باید برآمده از -paθana/وستایی «پهن»، «وسیع» باشد (Bartholomae, 1904: 843).

Literature

Anawati, G.C., 1978. Īsā, in *The Encyclopaedia of Islam*, new ed., vol. 4 (Leiden).

Bartholomae, Ch., 1904. *Althiranisches Wörterbuch* (Strassburg).

Bietenhard, H., 1955. *Das tausendjährige Reich* (Zürich).

Billerbeck, P., 1961. Die Briefe des Neuen Testaments und die Offenbarung Johannis erläutert aus Talmud und Midrasch, in H. L. Strack P. Billerbeck, *Kommentar zur Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, 3rd ed. (München).

Dupont-Sommer, A., Philonenko, M., 1978. *La Bible-Écrits intertestamentaires* (Paris).

Gardner, I., 1940. *The Kephalaia of the Teacher. The edited Coptic Manichaean texts in translation with Commentary* (Leiden).

Ghilain, A., 1939. *Essai sur la langue parthe*. (Louvain).

Henning, W. B., 1943/1946. The Book of Giants, *BSOAS* 11.

-----, 1952= Henning in G. Haloun, W. B. Henning, The Compendium of the doctrines and styles of the teaching of Mani, the Buddha of Light, *Asia Major*, n.s., 3, 184-212.

Lohse, E., 1971. Die Offenbarung des Johannes, in P. Stuhlmacher (ed), *Das Neue Testament deutsch*, 10th ed. (Göttingen).

MacKenzie, D. N., 1979. Mani's Šābuhragān [I], *BSOAS* 42.

Müller, U. B., 1995. *Die Offenbarung des Johannes*, in E. Graßer (ed), *Ökumenischer Taschenkommentar zum Neuen Testament*, 2nd ed., vol. 19 (Gütersloh).

Pedersen, N. A., 1993. *Studies in the Sermon on the Great War* (Aarhus).

Polotsky, H. J., 1934. *Manichäische Homilien* (Stuttgart).

-----, A. Böhlig, 1940. *Manichäische Handschriften der Staatlichen Museen Berlin, I, Kephalaia, 1. Hälfte* (Stuttgart).

1985. Die vierzehn Wunden der Lebendigen Seele, *Aof* 12. Sundermann, W.,

-----, 1986. Studien zur kirchengeschichtlichen Literatur der iranischen Manichäer I, *Aof* 13.

-----, 1997. *Der Sermon von der Seele* (Tumhout).

., 2001. *Manichaica Iranica*, ed. Ch. Reck et al. (Roma), 2 vols.-----

Volz, P., 1966. *Die Eschatologie der jüdischen Gemeinde im neutestamentlichen Zeitalter* (Hildesheim).

Weber, D., 1934/ 2000. *Iranian Manichaean Turfan texts*. in Publications Since.

